

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته علوم حدیث
گرایش تفسیر اثری

عنوان پایان نامه

بررسی سندی و محتوایی روایات میزرا محمد مشهدی در تفسیر سوره حجرات

استاد راهنما

حجة الاسلام محمد احسانی فر

استاد مشاور

سید علی رضا حسینی

دانشجو

زهرا سادات موسوی حرجندی

ماه و سال دفاع

فروردین ۱۳۹۱

سورة الاحقاف

«تمام حقوق این اثر متعلق به دانشکده علوم حدیث است.»

این اثر به پیشگاه ولی عصر حضرت بقیه الله الاعظم

و بانوی دو عالم حضرت فاطمه زهراء عالیه السلام

تقدیم می گردد.

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس بی‌نهایت شایسته خداوندی است که صاحب اختیار و رب العالمین است. خدا را شاکرم که توفیق داد تا در حوزه دین و به خصوص قرآن عظیم به تحصیل و تحقیق مشغول بوده و در خدمت آن کتاب آسمانی باشم و از خرمن آن خوشه‌ای برچینم، و از این جهت بر خود بالیده و جبهه خاکساری بر زمین می‌سایم.

درود و سلام نثار رسول اکرم ﷺ که قلب او مخزن علم الهی و قرآن کریم بوده و درود و سلام بر ائمه معصومین  و زهرای اطهر  و به ویژه حضرت ولی الله الاعظم امام زمان ارواح العالمین لتراب مقدمه الفداء و نایب بر حقش حضرت آیت الله العظمی امام خامنه‌ای حفظه الله.

با توجه به این که تشکر از مخلوق، سپاس‌گزاری از خالق است و بر اساس سخن امام رضا  که می‌فرماید: ﴿مَنْ لَمْ يَشْكُرِ الْمُنْعِمَ مِنَ الْمَخْلُوقِينَ لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ﴾، بر خود لازم می‌دانم از ریاست محترم دانشکده علوم حدیث قم، حضرت آیت الله ری‌شهری و مدیریت محترم گروه تفسیر اثری، حجة الاسلام و المسلمین مهدوی راد و نیز از همه استادان بزرگوار به ویژه استاد راهنما، جناب حجة الاسلام آقای محمد احسانی فر و استاد مشاور محترم، جناب آقای سید علی‌رضا حسینی که در تدوین این پایان نامه بنده را یاری نمودند و با کمک‌های علمی دقیق خود بر غنای این تحقیق افزودند، تشکر و قدردانی نمایم، و از ذات احدیت توفیقات روز افزون این عزیزان را خواستارم.

از مسئولین در کتابخانه‌های دفتر فرهنگ معارف قرآن، دانشکده علوم حدیث، مؤسسه تحقیقاتی امام رضا  و هم‌چنین از مسئولین مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی که با در اختیار قرار دادن برخی منابع، این‌جانب را یاری رساندند، تشکر می‌کنم.

در پایان از همسر فداکار و سه فرزند دل‌بندم که محیطی آرام و فضایی مناسب برای مطالعه و پژوهش بنده فراهم آوردند و در طول این پایان‌نامه سختی‌های بسیاری بر ایشان تحمیل شد، نهایت تشکر و قدردانی را دارم و از ایشان و خداوند متعال امید عفو دارم و برای همه‌ی عزیزان و سروران، سربلندی و حسن عاقبت آرزو می‌نمایم.

چکیده

این پژوهش با موضوع بررسی سند و روایات موجود در تفسیر کنزالدقائق و بحر الغرائب، به هدف آشنایی هرچه بیش‌تر با این تفسیر گران‌قدر به عنوان یکی از مهم‌ترین تفاسیر اثری قرن دوازدهم، و نیز بررسی روایات تفسیری و اعتبارسنجی سند و محتوای آن‌ها در محدوده سوره حجرات می‌باشد.

منابع مورد استفاده در این پژوهش، عمدتاً در دو دسته منابع اصلی رجالی شیعه و منابع روایی و تفسیری، جای می‌گیرند. بررسی اسناد و محتوای ۱۰۵ روایت ذیل تفسیر این سوره در دستور کار قرار گرفت.

فصل‌بندی، بر اساس تقسیم آیات سوره بر حسب موضوعات آن بوده است. بر این اساس فصل دوم، روایات مربوط به آیات ۱ تا ۶، به موضوع پیشی نگرستن بر خدا و رسول او است، فصل سوم، روایات ذیل آیات ۶ تا ۱۲، با محوریت آداب اجتماعی جامعه مسلمانان است؛ آدابی که باعث قوام و ثبات جامعه اسلامی می‌شود. فصل چهارم نیز در بردارنده روایات ذیل آیات ۱۲ تا ۱۸ است که به موضوع وحدت و اتحاد جامعه اسلامی می‌پردازد و سپس ایمان و اسلام و شاخصه‌های ایمان را معرفی می‌نماید.

در مجموع در این پایان‌نامه روایات شان نزول، و تمام روایانی که مرحوم مشهدی در ذیل سوره حجرات گرد آورده مورد بررسی سندی و محتوایی قرار گرفته و سند روایات مرسل بازسازی شده‌اند.

به طور کلی، از تحقیقات انجام شده این نتایج حاصل شد: مرحوم مشهدی تمام سعی خود را در جمع روایات ائمه اطهار علیهم‌السلام، به کار گرفته و دقت نظر فراوانی در این امر داشته است و روایاتی را که گرد آورده است، اگر چه برخی از حیث سندی ضعیفند؛ اما مضمون قابل قبولی دارند.

با توجه به قرائن، ظاهراً مولف این تفسیر، مرحوم مشهدی، روایات این محدوده را از مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع روایی آن، یعنی تفسیر نور الثقلین نقل کرده است (اگر چه از منابع دیگر نام برده). البته چند مورد انگشت شمار را از تاویل الآیات الظاهره، تفسیر فرات کوفی و اصول کافی نقل نموده است.

در مورد اسناد روایات باید گفت که علی‌رغم آن که گفته شده این کتاب به جهت ذکر اسناد بر کتاب نور الثقلین مزیت دارد؛ اما در محدوده سوره حجرات حتی یک مورد یافت نشد که این سخن را تایید نماید، اسناد تمام روایات بدون تفاوت، همانند نور الثقلین بیان گردیده‌اند.

منبع اصلی مولف تفسیر در شرح آیات، تفسیر انوار التنزیل بیضاوی بوده است و موارد اندکی در جمع اقوال تفسیری را از تفسیر مجمع البیان مرحوم طبرسی سود جسته است. در این بخش نیز، گویا ایشان به دلیل پذیرش آراء بیضاوی و علاقه به ایشان، دقیقاً مطالب تفسیر ایشان را نقل نموده‌اند و تنها در یک مورد (در سبب نزول آیه ششم)، شاهد عبارتی کوتاه از مرحوم مشهدی در جمع بین دو روایت سبب نزول، هستیم که در جای خود از آن بحث شده است.

کلیدواژه‌ها:

تفسیر، تفسیر کنزالدقائق و بحر الغرائب، میرزا محمد مشهدی قمی، روایت، سند، محتوا.

فهرست مطالب

مقدمه	۱۹
فصل اول: کلیات	۲۱
۱.۱. گفتار اول: شناسه تحقیق	۲۲
۱.۱.۱. بیان مسأله	۲۲
۱.۱.۲. اهمیت و ضرورت تحقیق	۲۳
۱.۱.۳. سؤالات تحقیق	۲۳
۱.۱.۴. فرضیات تحقیق	۲۳
۱.۱.۵. پیشینه پژوهش	۲۴
۱.۱.۶. روش تحقیق	۲۴
۱.۱.۷. نتایج تحقیق	۲۴
۱.۲. گفتار دوم: آشنایی اجمالی با مؤلف و کتاب تفسیر کنزالدقائق و بحرالغرائب	۲۶
۱.۲.۱. آشنایی با مؤلف	۲۶
۱.۲.۲. مولف در نگاه علما	۲۷
۱.۲.۳. آثار	۲۸
۱.۲.۴. معرفی تفسیر	۲۸
۱.۲.۵. انگیزه تالیف	۲۹
۱.۲.۶. تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب در نگاه علما:	۳۰
۱.۲.۷. منهج تفسیری مرحوم مشهدی	۳۱
۱.۲.۸. منابع مورد استفاده	۳۱
۱.۳. گفتار سوم: شناسه سوره	۳۲
۱.۳.۱. نام سوره	۳۳
۱.۳.۲. مکی و مدنی	۳۴
۱.۳.۳. رتبه در ترتیب نزول	۳۵
۱.۳.۴. آیات استثنایی	۳۶

۳۶	۱.۳.۵. ترتیب مصحفی سوره
۳۷	۱.۳.۶. تعداد آیات
۳۷	۱.۳.۷. غرض و محتوای سوره
۳۸	۱.۳.۸. اسباب نزول
۳۹	۱.۳.۹. روایات فضیلت
۳۹	۱.۳.۹.۱. روایت ۱
۴۲	۱.۳.۹.۲. روایت ۲
۴۷	فصل دوم: بررسی روایات ذیل آیات ۵ - ۱ سوره حجرات
۵۰	۲.۱. گفتار اول: روایات سبب نزول
۵۰	۲.۱.۱. سبب نزول آیه ۲
۵۲	۲.۲. گفتار دوم: روایات مسند
۵۲	روایت ۱: بزرگداشت پیامبر ﷺ پس از حیات ایشان
۵۶	روایت ۲: روایت تاویلی
۶۱	۲.۳. تطبیق با منابع
۶۳	فصل سوم: بررسی روایات ذیل آیات ۱۲ - ۶ سوره حجرات
۶۷	۳.۱. گفتار اول: روایات اسباب نزول
۶۷	۳.۱.۱. سبب نزول آیه ۶
۷۲	۳.۱.۲. سبب نزول آیه ۹
۷۴	۳.۱.۳. سبب نزول آیه ۱۱
۷۵	۳.۱.۴. سبب نزول آیه ۱۲
۷۷	۳.۲. گفتار دوم: روایات مسند
۷۷	روایت ۱: معنای فاسق
۷۹	روایت ۲: تاویل «ایمان» و «کفر» و «فسوق» و «عصیان»
۸۳	روایت ۳: معنای حب
۸۶	روایت ۴: راه دستیابی به شیرینی ایمان
۸۷	روایت ۵: محبوبیت الهی ایمان
۸۹	روایت ۶: دین خدا جز حب نیست

- روایت ۷: تاویل الایمان ۹۰
- روایت ۸: بیان تاویل آیه ۹۱
- روایت ۹: برادری ایمانی ۹۳
- روایت ۱۰: برادری ایمانی ۹۶
- روایت ۱۱: حقوق برادری ایمانی ۹۷
- روایت ۱۲: حقوق برادری ایمانی ۹۸
- روایت ۱۳: چگونگی برادری ایمانی ۹۹
- روایت ۱۴: برادری ایمانی ۱۰۰
- روایت ۱۵: اصلاح بین مردم صدقه‌ای محبوب نزد خدا ۱۰۱
- روایت ۱۶: اصلاح بین مردم، محبوب‌تر از صدقه ۱۰۴
- روایت ۱۷: اهمیت اصلاح بین مردم ۱۰۵
- روایت ۱۸: اصلاح بین مردم ۱۰۵
- روایت ۱۹: اصلاحگر دروغگو نیست ۱۰۶
- روایت ۲۰: اصلاحگر دروغگو نیست ۱۰۷
- روایت ۲۱: پرهیز از القاب ناپسند ۱۰۷
- روایت ۲۲: گمان نیک به یکدیگر ۱۰۸
- روایت ۲۳: تعریف غیبت و تهمت ۱۱۰
- روایت ۲۴: کفاره غیبت ۱۱۳
- ۳.۳. گفتار سوم: روایات مستندی که بدون سند آمدند ۱۱۵
- روایت ۱: نپذیرفتن سخن سخن‌چین ۱۱۵
- روایت ۲: انواع قتال ۱۱۶
- روایت ۳: اسیاف خمسه ۱۱۷
- روایت ۴: قتل به حق مانع از ارث نیست ۱۱۹
- روایت ۵: برادری ایمانی ۱۲۰
- روایت ۶: حقوق برادران ایمانی ۱۲۱
- روایت ۷: محبت ثمره برادری ایمانی ۱۲۲

- روایت ۸: برادری ایمانی ۱۲۳
- روایت ۹: حقوق برادری ایمانی ۱۲۴
- روایت ۱۰: برادری ایمانی ۱۲۵
- روایت ۱۱: حقوق برادری ایمانی ۱۲۶
- روایت ۱۲: برادری پیامبر ﷺ و امام علی ؑ ۱۲۷
- روایت ۱۳: حقوق برادری ایمانی ۱۲۸
- روایت ۱۴: حقوق برادری ایمانی ۱۲۸
- روایت ۱۵: پرهیز از القاب زشت ۱۳۰
- روایت ۱۶: حسن ظن به خداوند ۱۳۱
- روایت ۱۷: حسن ظن به خداوند ۱۳۲
- روایت ۱۸: حسن ظن به خداوند ۱۳۴
- روایت ۱۹: حسن ظن به خداوند ۱۳۴
- روایت ۲۰: ترک سوء ظن نسبت به مردم ۱۳۵
- روایت ۲۱: سوء و حسن ظن در گرو زمانه فاسد یا صالح ۱۳۶
- روایت ۲۲: پرهیز از گمان بد ۱۳۷
- روایت ۲۳: یافتن عیوب دیگران، عامل نزدیکی به کفر ۱۳۸
- روایت ۲۴: یافتن عیوب دیگران، عامل دوری از خداوند ۱۳۹
- روایت ۲۵: تجسس در امور دیگران، عامل رسوایی ۱۴۰
- روایت ۲۶: تجسس در امور دیگران، عامل رسوایی ۱۴۱
- روایت ۲۷: تجسس در امور دیگران، عامل رسوایی ۱۴۲
- روایت ۲۸: حقیقت غیبت ۱۴۳
- روایت ۲۹: گناه غیبت شدیدتر از گناه زنا ۱۴۴
- روایت ۳۰: پاره‌ای از حقوق و وظایف ایمانی ۱۴۵
- روایت ۳۱: پاره‌ای از حقوق و وظایف ایمانی ۱۴۶
- روایت ۳۲: تعریف غیبت و تهمت ۱۴۷
- روایت ۳۳: تعریف غیبت ۱۴۸

- روایت ۳۴: غیبت، مبطل عبادت..... ۱۴۸
- روایت ۳۵: غیبت، مبطل عبادت..... ۱۴۹
- روایت ۳۶: غیبت مجاز..... ۱۵۱
- روایت ۳۷: گناه غیبت شدیدتر از گناه زنا..... ۱۵۲
- ۳.۴. گفتار چهارم: روایات مرسل..... ۱۵۴
- روایت ۱: اختلاف قرائت..... ۱۵۴
- روایت ۲: معنای کلمه «الفسوق»..... ۱۵۵
- روایت ۳: گناه غیبت شدیدتر از گناه زنا..... ۱۵۵
- ۳.۳. تطبیق با منابع..... ۱۵۶
- فصل چهارم: بررسی روایات ذیل آیات ۱۳ - ۱۸ سوره حجرات..... ۱۵۹
- ۴.۱. گفتار اول: روایات سبب نزول..... ۱۶۲
- ۴.۱.۱. سبب نزول آیه ۱۴..... ۱۶۲
- ۴.۱.۲. سبب نزول آیه ۱۷..... ۱۶۲
- ۴.۲. گفتار دوم: روایات مسند..... ۱۶۳
- روایت ۱: تقوا معیار شرف و بزرگی..... ۱۶۳
- روایت ۲: روایت تاویلی..... ۱۶۴
- روایت ۳: ازدواج با معیار تقوا..... ۱۶۵
- روایت ۴: ازدواج با معیار تقوا..... ۱۶۷
- روایت ۵: تقوا، معیار شرف..... ۱۶۷
- روایت ۶: دین‌داری، حسب انسان..... ۱۶۹
- روایت ۷: تقوا معیار کرامت..... ۱۷۰
- روایت ۸: تقوا، نتیجه توکل..... ۱۷۱
- روایت ۹: تفاوت ایمان و اسلام..... ۱۷۳
- روایت ۱۰: تفاوت ایمان و اسلام..... ۱۷۴
- روایت ۱۱: تفاوت ایمان و اسلام..... ۱۷۵
- روایت ۱۲: برخی وظایف مسلمانان..... ۱۷۶

۱۷۷	روایت ۱۳: احکام ایمان و اسلام
۱۷۸	روایت ۱۴: تفاوت ایمان و اسلام
۱۸۰	روایت ۱۵: رابطه ایمان و اسلام
۱۸۱	روایت ۱۶: ارکان ایمان
۱۸۱	روایت ۱۷: ارکان ایمان و اسلام
۱۸۲	روایت ۱۸: منت گزاری بر ایمان نوعی عجب است
۱۸۵	۴.۳ گفتار سوم: روایات مسندی که بدون سند آمدند
۱۸۵	روایت ۱: تقوا، عامل بزرگواری
۱۸۷	روایت ۲: اصناف مردم
۱۸۸	روایت ۳ عربیت تنها یک زبان است نه مایه فخر فروشی
۱۸۹	روایت ۴: روایت تاویلی
۱۹۱	روایت ۵: عمل به تقیه، نشانه ایمان و تقوا
۱۹۲	روایت ۶: عمل به تقیه، نشانه ایمان و تقوا
۱۹۴	روایت ۷: تقوا، معیار کرامت
۱۹۵	روایت ۸: تفاوت ایمان و اسلام
۱۹۷	روایت ۹: احکام ایمان و اسلام
۱۹۸	روایت ۱۰: تفاوت ایمان و اسلام
۱۹۹	۴.۴ گفتار چهارم: بررسی روایات مرسل
۱۹۹	روایت ۱: معنای شعوب و قبائل
۱۹۹	روایت ۲: معیار تقوا در قیامت
۲۰۰	روایت ۳: تقوا، معیار فضیلت
۲۰۳	۴.۵. تطبیق با منابع
۲۰۵	۵ - نتایج و پیشنهادات
۲۰۵	۱. ۵. نتایج
۲۰۶	۲. ۵. پیشنهادات
۲۰۷	فهرست منابع

مقدمه

در این پایان نامه به بررسی روایات موجود در تفسیر کنز الدقائق ذیل سوره حجرات پرداخته شده است. چنانچه از عنوان آن پیداست، علاوه بر محتوای روایات، اسناد روایات و وثاقت یا ضعف راویان آن مورد کاوش قرار گرفته، بلکه مبنای تقسیم گفتارهای هر فصل تقسیمات سند از لحاظ نوع اتصال می‌باشد. سه فصل از این پایان نامه شامل آیاتی از سوره حجرات است که با موضوع واحدی گرد هم آمده‌اند.

در این راستا آیات یکم تا پنجم که به موضوع پیشی نگرفتن بر خدا و رسول او در همه کارها می‌پردازد می‌پردازند، فصل دوم، و آیات ۶ تا ۱۲ که آداب اجتماعی جامعه مسلمانان را بیان می‌کند که باعث قوام و ثبات جامعه اسلامی است، فصل سوم را تشکیل می‌دهند.

فصل چهارم نیز در بردارنده روایات ذیل آیات ۱۲ تا ۱۸ سوره حجرات می‌باشد که به موضوع وحدت و اتحاد بین مسلمانان می‌پردازد و سپس ایمان و اسلام و شاخصه‌های ایمان را معرفی می‌نماید. بخش دیگری از هر فصل را تطبیق تفسیر کنزالدقائق با منابع مورد استفاده‌اش تشکیل می‌دهد و در آن به میزان و چگونگی استفاده مرحوم مشهدی از منابع خویش روشن می‌شود.

در موضوع این پژوهش، اثر مشابهی پیدا نشد، اما مقدمه حسین درگاهی بر تفسیر کنزالدقائق چاپ جامعه مدرسین و مقاله «گذری بر تفسیر شریف کنز الدقائق و بحر الغرائب و مفسر بزرگ آن میرزا محمد مشهدی» اندکی مورد مطالعه استفاده قرار گرفتند و می‌توان گفت نتایج کلی حاصل شده در تحقیقات آن‌ها در زمینه این تفسیر، در مورد سوره حجرات صادق نبود. این امر در بخش تطبیق با منابع به خوبی نمایان شده است؛ چرا که در این پژوهش این نتایج حاصل شد: اگرچه مرحوم مشهدی در تفسیر سوره حجرات از منابع روایی مانند اصول کافی، تفسیر فرات کوفی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، آثار شیخ صدوق از جمله عیون اخبار الرضا علیه السلام معانی الاخبار، من لا یحضره الفقیه و ... نام برده است، اما با توجه به قرائن، ظاهراً آن‌ها را از مهم‌ترین و اصلی‌ترین منبع روایی خود یعنی تفسیر نور الثقلین نقل کرده است؛ البته چند مورد را از انوار التنزیل و اسرار التأویل بیضاوی و تاویل الآیات الظاهره و مجمع البیان نقل نموده است. در بخش آراء تفسیری نیز در این سوره، تنها یک مورد یافت شد که بتوان آن را مستقیماً به مرحوم مشهدی نسبت داد؛ چرا که سایر آراء تفسیری ایشان، از منبع دیگر خود یعنی انوار التنزیل و اسرار التأویل بیضاوی نقل شده است که این نقل‌ها نشان دهنده پذیرش آراء تفسیری بیضاوی در اثر خود می‌باشند.

